

6.

Realizari a ăndrepturilor a comunitătslor
etnitsi tu Republica Machidunia

**Realizari a ăndreptlor a comunitătslor etnitsi tu
Republica Machidunia**

Ti editorlu:

Hairie Ahmed, Valoări Deadun

Autor:

Prof. d-r Tatiana Petrushevsca

Redactor:

Anita Voinovsca

Redactsii pi limbă:

Ljubitsa Gheorghieva

Realizari:

Koma, 2005.

Tiraj:

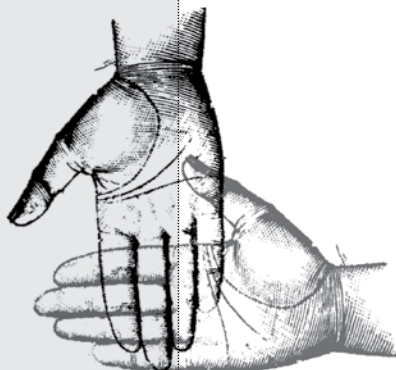
1000

*Editarea a manualui easti finansată di Fondatsia
Institut dishchljisă
sotsietati – Machidunia, Fondatsia Cral Boduen shi
Fondatsia Ciarfs Stiuart Mot*

**2005, Valoări deadun. Tuti ăndrepturi suntu
tsănuti.**

Contsăniri

126	Prefatsă
127	Ăndrepturli a comunitătslor etnitsi
130	Realizari a ăndrepturilor a membrilor a comunitătslor tu Republica Machidunia
141	Apurari a ăndrepturilor a membrilor a comunitătslor etnitsi
143	Concluzii

Prefatsă

Minoritătisli natsionali ica etnitsi, minoritătisli religiozi ica minuritătis cu limbă tu statili europeani traditsional s-lugursescu ca problem ica, naima bun, ti problem potentsial. Egzistarea a lor achicăseashti lipsitură ti garantari iuristică a unăljei serii di libertati shi ăndrepturi definati tu documentili internatsionali (univerzali shi regionali) documenti ti apurari a ăndrepturlor a membrilor a minoritătislor. Egzistentsia a lor nu s-chljeamă ma njică satisfactsii a lipsiturăljei esentsială ti realizari a libertatiljei shi a ăndrepturlor constitutsionali shi atseali scriati cu nomlu. Tu soni, turnarea a ăndrepturlor a membrilor a minoritătislor tu ună situatsii ma bună totăna ari ună , poati s-dzăcă shi analtă tinjii, tsi, ca dupu vărnă regulă, s-pari multu mari ti statili oarfani.

Amandmanili a Constitutsiiljei ali RM di la anlu 2001 adrară alăxiri tu lista a libertatiljei shi a ăndrepturlor a membrilor a comunitătislor tu RM. Tu aeshtsă ăndoi anj era adrati jghljoati seriozi ti realizari a nalilor cu garantsii dati ăndrepturi.

Textul tsi urmeadză da ună shcurtă videari a aspectilor practitsi ti realizari a garantsiilor ghegeneral ti ufilisari a tutălör ăndrepturi a omlui mash ti membrilj a minoritătislor. Limba pi cari easti scriat adară s-hibă lishoară literatură ti personili cari nu suntu multu cănăscuts cu limba iuristică, ti cari easti shi adrat. Stilu, arăpoi, da videari tu activitătisli cari va s-poată s-li adară membrilj a comunitătislor shi listă a institutsiilor competenti la cari va li- realizeadză, cum shi instructsii ti realizari a scriatilor libertătis shi ăndrepturi.

Di autorlu

ĂNDREPTURLI A MEMBRILOR A COMUNITĂTSLOR ETNITSI

Cum undzeashti lista a ăndrepturilor tsi bĂnĂtorlji cari pricad a comunitĂtslor pot ta s-li ufiliseascĂ isa cu atselj tsi lji-pricad a multsimiljei ?

Lista a libertatiljei shi a ăndrepturilor fundamentali a omlui shi a bĂnĂtorlui tsi isa shi cu idghi conditsii li-ufilisescu shi atselj tsi lji-pricad a multsimiljei shi bĂnĂtorlji tsi pricad a comunitĂtslor, a easti definatĂ tu Constitutsia ali RM di la anlu 1991 sh-azĂ easti idghea cum era shi ninti di la anlu 2001, ca amandmanili constitutsionali aprucheati la anlu 2001 nu alĂxirĂ tsiva. lali suntu:

a) Tuti ăndrepturi shi libertĂts personali

- ▶ ăndreptu s-hibĂ citizen a statlui (articulu 4);
- ▶ ăndreptu ti egalitati (articulu 9);
- ▶ ăndreptu ti veto ti discriminari (articulu 9);
- ▶ ăndreptu ti banĂ (articulu 10);
- ▶ ăndreptu ti apurari a integritetlui fizical shi etic (articulu 11);
- ▶ ăndreptu ti libertati (articulu 12 (1));
- ▶ ăndreptu ti sanctsii di la giudic (articulu 12 (2));
- ▶ ăndreptu ti apurari (articulu 12 (3));
- ▶ ăndreptu ti presumptsii cĂndu nu easti stepsu (articulu 13 i 14);
- ▶ ăndreptu ti jileari (articulu 15);
- ▶ libertati a mindueariljei shi a pistipseariljei (articulu 16);
- ▶ ăndreptu pi ascundeari a cĂrtsĂlor shi alti formi di comunicatsii (articulu 17);
- ▶ liberĂ relighii (articulu 19);
- ▶ ăndreptu privat (articulu 25);
- ▶ ăndreptu ti apurari a casĂljei (articulu 26);
- ▶ libertati ti urdinari shi bĂnari (articulu 27).

b) tuti ăndrepturi shi libertăts polititsi:

- ▶ libertati ti zburări shi insheari publică (articulu 16 (2));
- ▶ libertati pi presă shi alti turlii di informari (articulu 16 (3-7));
- ▶ libertati ti organizari sutsăts (articulu 20);
- ▶ libertati ti adunari shi alti adunări publitsi (articulu 21);
- ▶ ăndreptu la alidzeri (articulu 22);
- ▶ ăndreptul pi functsii publitsi (articulu 23) i
- ▶ ăndreptu ti jileari (articulu 24).

v) idghea ashitsi, tuti ăndrepturi economitsi shi sotsiali:

- ▶ ăndreptu pi aveari personală (articulu 30);
- ▶ ăndreptu ti lucru (articulu 32);
- ▶ libertati la lucru (articulu 32);
- ▶ ăndreptu a alumtătorlor, invalidzli di polim shi a membrilor a familiilor a chirutslor alumtători (articulu 36);
- ▶ ăndreptu ti organizari sindicală (articulu 37);
- ▶ ăndrepti pi shtraic (articulu 38);
- ▶ ăndreptu pi sigurantsă sotsială, apurari sotsială shi apurari a sănătatiiei (articulu 39);
- ▶ ăndreptu ti apurari a familiiliei (articulu 40);
- ▶ ăndreptu ti liberă detsizii ti fumealji (articulu 41) shi
- ▶ ăndrepti pi sănătos loc ti bană (articulu 43).

g) nu ma putsăn shi tuti ăndrepturi culturali:

- ▶ ăndrepti ti educatsii (articulu 44) shi
- ▶ libertati ti creatsii tu shtintsă shi artă shi alti turlii di creatsii (articulu 47)

Cum easti băgat veto ti discriminari a nomurilor relevanti?

Veto ti discriminari s-adră cu operatsionalizari alăshtori articuli a nomurilor:

- ▶ articulu 7 di Nomlu ti giudits tsi garanteadză ăndreptu ti idghea intreari la giudits tu apurarea a ăndrepturilor shi interesilii iuristitsi;
- ▶ articulu 40 di Nomlu ti giudits tsi bagă veto ti discriminari cāndu s-aleg giudicatorlji shi a giudicatorlor ti porotă;
- ▶ articulu 4 di Nomlu ti realizari a sanctsiilor tsi garanteadză obiectivă realizari a sanctsiilor;
- ▶ articulu 3 di Nomlu ti suctsesii tsi da suctsesii cu idghi conditsii;

- ▶ articulu 8 di Nomlu ti organizari shi lucurlu a organilor a condutsiräljei a statlui tsi lä da obligatsii a organilor s-asigureadzä realizari eficasă shi dupu nomlu (s-chljeamä, anamisa di alanti, shi nidsiscriminatorică) a libertatiljei shi a ändrepturor garantati cu Constitutsia;
- ▶ articulu 3 di Nomlu ti sculiili di mesi shi articulu 6 di Nomlu ti analtä educatsii garanteadzä educatsii cu idghi conditsii;
- ▶ articulu 4 di Nomlu ti comunitätshi ti pisti shi grupi religiozi tsi contsäni veto ti discriminari ti alidzeari a pistiljei, pricädreari tu comunitati ti pisti ica grupä religiozä, partitsipari tu lucri religiozi ica altä turlii di manifestari a pistiljei shi a relighiiljei;
- ▶ articulu 45 di Nomlu tu radiodifuzuu tsi da obligatsii a firmäljei publicä ti radiodifuzii shi a organizatsiilor comertsiali ti radiodifuzii ti emitari shi programi pi limbili a comunitätshor;
- ▶ Nomlu ti culturä cu cari s-ändreadzi relatsia ti nidsiscriminari cändu s-fundeadzä shi cändu lucreadzä institutsiili culturali a membrilor a comunitätshor.

Cum undzeashti lista a ändrepturor spetsiali tsi li-ufilisescu mash bänätorlji tsi pricad a comunitätshor?

Lista cu ändrepturli a bänätorlor tsi pricad a comunitätshor dupu aprucharea a amandmanilor di IV do XVII a Constitutsiiljei easti ma lungä di atsea tsi u-avea Constitutsia di la anlu 1991. Ashi undzeashti adavgata listä:

- ▶ ändreptu ti liberä spuneari a pricädeariljei natsionalä (articulu 8 (2)(2));
- ▶ ändreptu ti idghea partitsipari a membrilor a tutälor comunitäts tu organili a statlui shi altili institutsii publitsi pi tuti niveluri (Amandmanlu VI);
- ▶ libertati tu manifestari a identitetlui (articulu 48 (1));
- ▶ ändreptu ti ufiliseari a seamnilor a comunitatiljei a lor (Amandmanlu VIII);
- ▶ ändreptu tu fundari institutsii culturali shi di artä shi sutsäts (articulu 48 (3));
- ▶ ändreptu ti fundari institutsii ti educari (Amandmanlu VIII);
- ▶ ändreptu ti änvitsari shi educatsii pi limba a lor (articulu 49) shi
- ▶ ändreptu ti ufiliseari a limbäljei a lor ca ofitsialä (Amandmanlu V).

REALIZARI A ȂNDREPTURLOR A MEMBRILOR A COMUNITĂȚSLOR TU REPUBLICA MACHIDUNIA

Cum s-realizeadză protlu (gheneral) nivelu a
Ȃndreptlor a bȂnȂtorlor tsi pricad a comunitȂtslor?

Nivelu gheneral a Ȃndreptlor a bȂnȂtorlor tsi pricad a comunitȂtslor s-realizeadză idghea ca cum s-realiza ninti di amandmanili a Constitutsiiljei di la anlu 2001. Ȃn cadur a Contractului di OhȂrda, lipseashti s-actsenteadză:

- ▶ Ȃndreptul a cafilui bȂnȂtor tsi pricadi tu nȂscȂntȂ comunitati ti liberȂ manifestari shi
- ▶ Ȃndreptul a cafilui bȂnȂtor tsi pricadi tu nȂscȂntȂ comunitati su manifesteadză a lui relighii shi pisti, ca aspectu ti libertatea tu pisti shi relighia (articulu 19).

Cum s-realizeadză Ȃndreptul ti libertati tu zborlui?

Ȃndreptul a libertatiljei a zborlui s-realizeadză ca aspectu ti libertatea fundamentalȂ a zborlui, insharea publicȂ shi informarea publicȂ, cum shi libera fundari institutsii ti informari publicȂ shi, sigura libera intrari la informatsiili shi libera aprucherai shi dari a informatsiilor prividzuti cu articulu 16 di Constitutsia. Singurlu Ȃndreptu tu sinfunilji cu articulu 45 di Nomlu ti lucru tu radiodifuzia achicȂseashti:

- ▶ obligatsii a statlui s-nu adarȂ Ȃmbodghu tu agiutorlu ti proecti tu sfera a mediumilor; - obligatsii a firmȂljei publicȂ ti radiodifuzii tsi emiteadză programȂ pi teritoria ali RM (TVRM), pi ninga programili pi limba machiduneascȂ, s-emiteadză shi programi pi limbili a comunitȂtslor;
- ▶ obligatsii ti firmili publitsi ti radiodifuzii tsi lucreadză pi nivel local tu locurli iu ca multsimi, ica ca numer importantu bȂneadză membrilj a comunitȂtslor s-emiteadză shi programi pi limba a comunitatiljei concretȂ shi

- ▶ ăndreptu a organizatsiilor comertsilai ti radiodifuzii (sutsătsli comertsiali ti radiodifuzii), pi ninga programa pi limba machidunească s-emiteadză shi programi pi limbili a comunitătslor.

Cum s-realizeadză libertatea religioză a bănătorlor tsi pricad a comunitătslor?

Libertatea religioză s-realizeadză cu:

- ▶ ăndreptul ti dghavasi pi a lui relighii, public shi fără frică, ca individuă ica ca membru tu vărănă comunitati;
- ▶ ăndreptul s-nu s-ducă la dghavasi a băsearicăljei a lui sh-atumtsea cându ari;
- ▶ ăndreptul ta s-nu aproachi altă pisti cara s-nu va shi
- ▶ ăndreptul s-nu aibă sanctsii ma s-aleagă ună, a nu altă pisti, ica cara s-nu va s-aproachi nitsi ună relighii ăn cadur a vărănăljei băsearică shi comunitătsli ti pisti ămpărtsăti di statlu shi isa di ninti a nomlui:
- ▶ Băsearica ortodoxă machidunească;
- ▶ Comunitatea ti pisti islamică;
- ▶ Băsearica catolică;
- ▶ Băsearica metodo-evangelistică shi
- ▶ Comunitatea a Uvreilor
- cari cu Nomlu ti comunitătsli ti pisti shi grupi religiozi li-ufilisescu aesti ăndrepturi:
- ▶ ăndreptu ta s-fundeadză sculii ti pisti;
- ▶ ăndreptu s-fundeadză institutsii sotsiali shi volonteri;
- ▶ ăndreptu s-fundeadză sculii ti pisti tu tuti niveluri di educatsia, ma nu shi tu sculiili primari, ti educatsii lăcărtori ti pitea, cum shi internati ti sculari shi ti personili cari ănveatsă tu atseali sculii;
- ▶ ăndreptu ti adunari lucrı ti scupo a pistiljei shi ti scupo humanitar;
- ▶ ăndreptu ti ufiliseari a mediumilor ti informari publică shi ti editari tipăriti materiali;
- ▶ ăndreptu s-aibă aveari shi alti lucrı lipsiti ti lucurlu a lor;
- ▶ ăndreptu s-aibă cursuri ti pisti shi
- ▶ ăndreptu s-aibă dghavasi shi alti lucrı di pisti.

Cum s-realizeadză ăndreptul ti manifestari liberă a natsionalitatiljei a curi lji-pricadi?

Ăndreptul ti manifestari liberă a natsionalitatiljei a curi lji-pricadi east un di timeljurli a aradăljei constitutivă ali RM (articulu 8(1) (2), s-cljeamă ună di normili fundamentali a Constitutsiiljei pi cari easti băgat sistemlu iuristic ali RM. Ăndreptul achicăseashti libertati tu manifestarea cătră un popul/comunitati ti:

- ▶ libertati tu manifestarea a pricădariljei natsională;
- ▶ libertati tu nimanifestarea ica nispunerea ti pricădeari tu nitsi ună natsionalitati shi
- ▶ libertati tu alidzarea a pricădeariljei natsională tsi s-manifesteadză:

Tuti aesti formi ti manifestari a libertatiljei tu spunaarea a pricădariljei natsională cătră un popul/comunitati bănătorlji tsi lă pricad a comunitătslor li-ufilisescu totăna shi iutsido, fără obligatsii ti tolerari presii ti vărănă (ni)manifestari. Relevantă easti mash duchimata ti pricadearea personală cătră vărănă natsionalitati, ica vrearea s-pricadă, ica s-nu pricadă iuva. Shi nu ma importantă easti shi lipsitura aestă vreari s- (nu) lă si-da tu shteari alăntor.

Ari multi situatsii cându lipseashti s-spună pricădarea natsională. Ună di iall easti shi reghistrarea a bănătorlor, nicuchiratili shi casili. Articulu 9 di Nomlu ti reghistrari a bănătorlor, nicuchiratili shi casili tu RM. Ăndreptul ti libertati tu manifestarea a pricădariljei natsională tu functsii a reghistrariljei, lă da ăndreptu a bănătorlor cari pricad a comunitătslor sh-aestă aradă liber s- (nu) spună shi s-aleagă :

- ▶ etnică;
- ▶ di limbă ica
- ▶ relighioză (ni) pricădeari.

Deadun cu libertatea ti ufiliseari a limbăljei shi a cartiljei, gramăljei tu functsii ti libertati tu manifestarea a pricădariljei natsională, personili cari s-reghistreadză au ăndreptu:

- ▶ s-hibă informati ti alor ăndreptu liber su-aleagă limba ti reghistrarea;
- ▶ liber su-aleagă limba pi cari va s-hibă reghistrats, tsi poati s-nu hibă limba a comunitatiljei a curi lji-pricad.

Ăndreptul ti liberă manifestari a pricădeariljei natsională easti ăndreptul fundamnetal ti libera manifestari a culturăljei natsională, ica ma egzact aestă serii di ăndrepturi:

- ▶ ăndreptu ti liberă manifestari a identitetlui personal shi caracteristichili a comunitatiljei personală;
- ▶ ăndreptu ti afirmari a identitelui personal shi caracteristichili a comunitatiljei personală;
- ▶ ăndreptu ti niintari a identitelui personal shi caracteristichili a comunitatiljei personală;
- ▶ ăndreptu ti ufiliseari a seamnilor a comunitatiljei personală;
- ▶ ăndreptu ta s-caftă apurari a identitelui etnic, cultural, a limbăljei shi identitetlu relighioz a comunitătslor;

- ▶ ăndreptu s-fundeadză institutsii shi sutsăts ti manifestari, avighljeari shi niintari a identitelui personal;
- ▶ ăndreptu ti educatsii pi limba a lor tu sculiili primari shi sculiili di mesi tu formi dati cu nomlu.

Cum s-realizeadză ăndreptul ti manifestari, avighljeari shi niintari a identitetlui natsional?

Bănătorlji tsi lă pricad a comunitătslor au ăndreptu tu cafi ună oară relevantă, fără influensă xeană shi mash cu vrearea a lor, ma shi deadun cu Nomlu ti cultură, Nomlu ti ăndreptul ti autori shi alti ăndrepturi di atsea soi, Nomlu ti ufilisarea a hlamburăljei a comunitătslor shi alti nomuri:

- ▶ s-practicheadză multi turlii di formi ti manifestari a identitetlui etnic, cultural, di limbă shi di pisti;
- ▶ s-li aveaghlji, actsenteadză, tu cafi ună formă legală tuti atseali tsi suntu semni natsionali a comunitatiljei concretă, tu functsii a afirmariljei i identitetlui etnic, cultural, di limbă shi di pisti;
- ▶ s-li niinteadză shi s-li facă ma avuti tuti aspecti di seamnili natsionali a comunitatiljei a curi lji-pricad/vor s-lji-pricadă;
- ▶ s-ufilisească seamni ca manifestari a identitatiljei a comunitatiljei ti cari easti zbor;
- ▶ s-caftă di statlu su-practicheadză aljei obligatsii ti apurari a identitelui etnic, cultural, di limbă shi di pitea comunitătslor;
- ▶ s-adară institutsii shi sutsăts ti manifestari, avighljeari shi niintari a identitetlui;
- ▶ s-aibă educatsii pi limba a lor tu sculiili primari shi sculiili di mesi tu formă dată cu nomlu.

Cum s-realizeadză ăndreptul ti ufiliseari a seamnilor a comunitătslor ?

Ăndreptul ti ufiliseari a seamnilor nu era prividzut tu prota verzii a articolui 48 di Constitutsia di la anlu 1991. Aestu ăndreptu era băgat cu Amandmanlu VIII, a s-realizeadză cu Nomlu ti ufiliseari a hlamburăljei a comunitatslor tu bana publică shi bana privată. Tu sfera publică, bănătorlji cari lă pricad a comunitătslor pot su-scoată hlambura a lor:

- ▶ tu condutsirea locală iu comunitatea concretă easti multsimi, di ninti shi tu obiectili a condutsirăljei locală deadun cu hlambura ali RM (articul 4);
- ▶ tu condutsirea locală iu comunitatea concretă easti multsimi, di ninti shi - tu obiectili a organilor a statlui, slujbili publitsi shi firmili fundati di condutsirea locală, pit stradili, la piatsa shi altili obiecti infrastructurali, pi ninga hlambura ali RM:
 - ▶ tu dzăliili di sărbători shi alti sărbători tu RM dati cu nomlu;

- ▶ tu dzālili di sãrbãtori a comunitãtslor;
 - ▶ tu dzālili di sãrbãtori a comunilor dati tu detsizia a consiliulu a condutsirãljei localã;
 - ▶ cãndu s-ashteaptã sh-pitreatsi prezidentul ali RM, prezidentul a parlametului ali RM shi premierlu shi membrilj a Guvernului ali RM;
 - ▶ cãndu ari viziti ofitsiali a shefanjlor shi a premierlor a statilor xeani shi analtsã reprezentantsã a comunitatiljei internatsionalã (articulu 5).
- ▶ Tu condutsirea localã iu comunitatea concretã easti multsimi, cara s-scoatã hlambura a comunitatiljei, s-scoati shi hlambura ali RM di ninti shi tu obiectili iu s-tsãn:
- ▶ Andamasi internatsionali, competitsii shi alti adunãri (di politicã, di shtintsã, culturali, di sportu shi alti) a curi organizator easti condutsirea localã, partitsipeadzã, ica s-prezenteadzã deadun cu regulili shi praxa ti tsãneari ahtãri adunãri shi
 - ▶ La sãrbãturisiri, academii ofitsiali shi alti manifestatsii di politicã, culturã, di sportu shi alti manifestatsii cari suntu importanti ti condutsirea localã.
- Bãnãtorlji tsi lã pricad a comunitãtslor pot liber su scoatã hlambura a lor shi cafi oarã cãndu au furniji privatã, cum shi la manifestatsii culturali, di sportu shi alti tsi nu li-organizeadzã condutsirea localã, ma li-organizeadzã singura comunitati.

Cum s-realizeadzã ăndreptul ti cãftari di statlu s-lu apurã identitelu a comunitatiljei?

Ăndreptul ti cãftari statlu s-lu apurã identitetlu etnic, cultural, di limbã shi di pisti di partea a bãnãtorlor cari lã pricad a comunitãtslor s-realizeadzã cu:

- ▶ ăndreptul a deputatslor cari pricad a comunitãtslor (tu functsii ca mandatar ti dari propuniri) s-da propuniri ti adutseari nom ti apurari a identitetlui etnic, cultural, di limbã shi di pisti cu ma multi turlii di aspecti;
- ▶ ăndreptu ti ufiliseari a mehaniznilor garantati cu Constitutsia ti apurari a ăndrepturilor a minoritãtslor (ti cari va s-hibã zbor ma ănghos tu textul) cãndu nu s-tinjisescu nãscãnri segmenti di identitelu a lor.

Cum s-realizeadzã ăndreptul ti fundari institutsii shi sutsãts?

Ăndreptul ti fundari cadur institutsional s-realizeadzã cu ma multi turlii di formi (dati cu nomlu). Scupolu bazic a lor easti potentsialu personal, material shi finansial s-lu shutsã tu manifestarea, cultivarea, niintarea shi afirmarea a identitelui concret shi spetsific a comunitatiljei. Alor fundari s-adarã deadun cu Nomlu ti culturã, Nomlu ti

sutsāts a bānātorlor shi alti nomuri. Condiitsiili tsi adarā definari alāshtori nomuri nu suntu ti limitari a āndrepturor, ma defineadzā cānāscut cadur, fārā di cari nu poati s-egzisteadzā unā sotsietati democraticā. Formili ti organizari s-fundeadzā ca;

- ▶ institutsii culturali;
- ▶ institutsii di artā;
- ▶ institutsii ti educatsii;
- ▶ sutstāts di shtintsā shi
- ▶ alti sustāts.

Institutsiii culturali shi di artā lucreadzā ti apurari, reprodutseari, niintari, crishteari shi publicari a aveariljei culturalā. Sutsātsli di shtintsā lucreadzā cu adunari, sistematizari shi ānvitsari a āntimisāljei culturalā tu functsii ti cunushteari, definari a singurāljei comunitati, ma shi comparari cu culturili di ānvārliiga, cultura a multsimiljei ica cu cultura a alāntor comunitāts.

Naua lugurii tsi vini cu Amandmanlu VIII tu sfera a institutsiilor tsi bānātorlji tsi lā pricad a comunitātslor au āndreptu s-li fundeadzā, easti āndreptul ti adrari ahorghea cvalitet di institutsii ti cari ma ninti nu avea āndreptu- institutsii ti educatsii, ca institutsii ti dari shteari shi loari informatsii ān ligaturā cu spectarlul di elementi tu identitetlu a comunitatiljei. Deadun cu aestu āndreptu easti shi āndreptul prividzut cu articulu 45 di Constitutsia, bānātorlji ali RM, tsi va s-dzācā shi atselj tsi lā pricad a comunitātslor s-fundeadzā institutsii privati ti educatsii tu tuti niveluri di educatsii, mash nu tu educatsia primarā. Articulu 34 di Nomlu ti analā educatsii lu-garanteadzā āndreptul ti fundari anali institutsii privati ti educatsii.

Cum s-realizeadzā āndreptul ti educatsii pi limba a lor tu educatsia primarā shi educatsia tu sculiili di mesi?

Membrilj a comunitātslor āndreptul ti educatsii lu-realizeadzā cu:

- ▶ āndreptu ti educatsii tu gārdinitsili pi limba a comunitātslor;
- ▶ āndreptu ti educatsii completā pi limba a comunitātslor tu educatsia primarā shi
- ▶ āndreptu ti educatsii completā pi limba a comunitātslor tu educatsia tu sculiili di mesi asiguratā di Guvernul ali RM scriat tu Nomlu ti educatsii primarā shi Nomlu ti educatsii tu sculiili di mesi. Atsea s-cljeamā ca a membrilor a comunitātslor tsi ānveatsā pi limbā altā turlii di limba macheduneascā shi a ljei gramā chirilicā:
- ▶ educatsia completā s-fatsi pi limba shi grama a comunitatiljei concretā, a
- ▶ documentatsia completā di pedagoghii easti pi limba machiduneascā shi a ljei gramā chirilicā shi pi limba pi cari easti educatsia.

Ma, easti āndrepturi nu u-arup obligatsia a membrilor a comunitātslor cari ānveatsā pi alor limbā, su-ānveatsā shi limba machiduneascā shi a ljei gramā chirilicā..

Articulu 95 di Nomlu ti analā educatsii lā garanteadzā āndreptu a membrilor a comunitātslor, educatsii la institutsiili ti analā educatsii a statlui la programili ti

studii s-ânveatsă pi limba a comunitatiljei, difrentă di limba machidunească, iu statlu da finansii shi ti analta educatsii shi pi limba cari u-zburăscu naima putsân 20% di bânătorlji tu RM

Cum s-realizeadză ândreptul ti idghu shi cu ândriptati protsentu a membrilor a comunitătslor tu organili a statlui shi altili institutsii publitsi pi tu tuti niveluri?

Ândreptul ti idghu shi cu ândriptati protsentu a membrilor a comunitătslor nu achicâseashti arupearu a printsiplui garantat cu Constitutsia ti idghea intrari la lucru shi printsiplu merit-selectari dupu talentul, cu tinjiseari maximală a printsipilor ti expertsâlji shi competentsii. Aestu ândreptu lu au membrilj a tutălor comunităts cându intră la lucru dati cu Nomlu ti lăcărtoari a statlui. Aestu ândreptu easti shi ândreptul instrumental inshit di iel, easti ti concursu public ti lăcărtoari a statlui, Aghentsia ti Lăcărtoari a statlui s-lu publică naima putsân tu dau revisti dzuari di cari naima putsân tu un tsi s-editeadză pi limba tsi u-zburăscu naima putsân 20% di bânătorlji tsi zburăscu limbă ofitsială altă turlii di limba machidunească.

Cum s-realizeadză ândreptul ti ufilisarea a limbilor a comunitătslor?

Ândreptul ti ufilisarea a limbilor a comunitătslor s-realizeadză tu bana privată shi tu bana publică. Ti ufilisarea a limbilor a comunitătslor tu bana privată noari polemică, ia shi până ta s-aducă Amandmanili di la anlu 2001 functsiona multu bun. Ti atsea sh-nu lipseashti multu s-nă shintim la ufilisarea a limbilor a comunitătslor tu comunicatsia di cafi dzuă, tu familiili, cu soiea, cu sotslji, cu oaspitslji shi altsă. Ângătanlu va lu-shutsâm ti ufilisarea publică a limbilor a comunitătslor tu tuti alanti sferi, ma nu shi tu educatsia ca ti atsea era zbor mansus tu textul, la punctul 3,4. S-achicâseashti ca cara s-aibă tu videari ca ufilisarea publică a limbilor a comunitătslor shi alor gramă, cu Amandmanlu B amintă ma mari lărdzimi:

- ▶ tu evidentsiili ofitsiali, tu protseslu ti dari documenti personali;
- ▶ tu condutsirea locală;
- ▶ tu comunicatsia cu ministeriatili shi filialili a ministeriatilor shi tu organili a statlui;
- ▶ tu protsedurili la giudits;
- ▶ la shedintsăli plenari a Parlamentului ali RM;
- ▶ cându s-publică nomurli shi alti normi.

Cum s-realizează ăndreptul ti ufilisarea a limbilor a comunitătslor tu evidentsiili ofitsiali?

Ăndreptul ti ufilisarea a limbilor s-realizează cu aesti ăndrepturi:

- ▶ ăndreptu a bănătorlor tsi zburăscu limbă ofitsială altă turlii di limba machidunească, pi limba machidunească shi a ljei gramă chirilică, cum shi pi limba ofitsială shi grama tsi u-ufilisescu bănătorlji, s-lă si da aesti documenti:
 - ▶ formularlu ti cărtsăli ti evidentsii, tut tsi s-scrie aclotsi shi cartea ti reghistrari shi evidentari;
 - ▶ formularlu ti izini ti shufer, izini ti tractor shi certificat ti shufer, cum shi formularlu ti izini ti comunicatsii shi certificat ti reghistrari shi ti scriari facti tu ialii;
 - ▶ formularlu ti carti ti identificari shi
 - ▶ formularlu ti pasaportul shi lista ti pi cali.
- ▶ ăndreptu a bănătorlor tsi lă pricad a comunitătslor su-ufilisească limba shi grama a comunitatildei concretă cându va lă u-scrie numa personală tu cărtsăli ti evidentari shi tu cărtsăli ti identificari;
- ▶ ăndreptu a bănătorlor tsi lă pricad a comunitătslor tsi zburăscu limbă ofitsială altă turlii di limba machidunească, s-caftă formularu a pasaportului shi a listăljei ti pi cali s-hibă tipărit shi pi limba ofitsială shi grama tsi u-ufiliseashti bănătorlu;
- ▶ ăndreptu a bănătorlor tsi lă pricad a comunitătslor tsi zburăscu limbă ofitsială altă turlii di limba machidunească s-caftă tu pasaportul shi lista ti pi cali s-hibă scriată pi limba machidunească shi a ljei gramă chirilică shi pi limba ofitsială shi grama tsi u-ufiliseashti bănătorlu shi
- ▶ ăndreptu a bănătorlor tsi lă pricad a comunitătslor tsi zburăscu limbă altă turlii di limba machidunească s-caftă numa personală tsi s-scrie tu pasaportul s-hibă pi limba machidunească shi a ljei gramă chirilică shi pi limba shi grama tsi u-ufiliseashti bănătorlu.

Cum s-realizează ăndreptul ti ufilisari a limbilor a comunitătslor tu conduitsirea locală ?

Ăndreptul ti ufilisari a limbilor a comunitătslor tu conduitsirea locală s-realizează cu:

- ▶ tu conduitsirea locală iu limba shi grama tsi u-ufilisescu naima putsăn 20% di bănătorlji easti limbă ofitsială, pi ninga limba machidunescă shi alui gramă chirilică (Amandmanlu V), cu atsea tsi
- ▶ ti ufilisarea a limbilor shi a gramilor cari u-zburăscu ma putsăn di 20% di bănătorlji tu conduitsirea locală, detsizii aduc organili a conduitsirăljei locală (articulu 41 di Nomlu ti conduitsiri locală). Detsizia u-adutsi Consiliulu a conduitsirăljei locală, dupu initsiativă di reprezentantsălj a comunitătslor, cari easti ma njică di 20% tu atsel loc,

a cu putarea garantată cu nomlu shi cu Constitutsia. Consiliulu adutsi detsizii cu multsimi di bots (multsimi relativă) (puntu 2) mash tu situatsii cându nu lipseashti multsimi ahorghea tsi s-caftă cându s-aduc reguli shi normi cari suntu ti ufilisarea a limbilor shi a gramilor cari u-zburăscu ma putsân di 20% di bânătorlji tu comuna, ti cari puntul 3 caftă multsimi di membrilj a Consiliulu tsi va s-hibă la shedintsă, ma idhgea ashitsi shi multsimi di membrilj tsi lă pricad a comunitătslor tsi nu suntu multsimi tu comuna concretă.

Cum s-ufilisescu limbili a comunitătslor tu comunicatsia cu ministeriatili shi filialili a ministeriatilor shi organili a statlui?

Ufilisarea a limbilor a comunitătslor tu comunicatsia cu ministeriatili shi filialili a ministeriatilor shi cu organili a statlui s-realizeadză cu:

- ▶ ândreptul a cafiunlui bânător tsi băneadză tu cāsăbadzljji shi horli a condutsirâljei locală iu naima putsân 20% di bânătorlji zburăscu limbă ofitsială altă turlii di limba machidunească s-aibă comunicatsii pi cari tsi s-hibă limbă ofitsială shi grama a ljei;
- ▶ obligatsia a filialilor competenti ti condutsirea locală s-apândăsească pi limba machidunească shi a ljei gramă chirilică shi pi limba ofitsială shi gramă tsi u-ufiliseashti bânătorlu;
- ▶ obligatsia a ministeriatilor shi a alăntor organi a condutsirâljei a statlui shi organizatsiili ti condutsiri, cum shi firmili publitsi, firmili shi alti personi a curi cu nom lă easti data s-lucreadză lucrî publitsi ta s-tipăreadză formulari pi dau limbi;
- ▶ ândreptul a bânătorlor a comunitătslor s-caftă formulari pi dau limbi.

Cum s-realizeadză ufilisarea a limbilor a comunitătslor tu protsedurili la giudits?

a) **Ufilisarea a limbilor a comunitătslor tu protsedura conducătoare s-realizeadză cu:**

- ▶ ândreptul a bânătorlor cari băneadză tu locurli a condutsirâljei locală iu naima putsân 20% di bânătorlji zburăscu limbă ofitsială diferentă di limba machidunescă s-da documenti până la organil competenti shi pi a lui limbă shi
- ▶ Obligatsii a organilor s-apândăsească pi limba machidunească shi a ljei gramă chirilică cari easti ofitsială shi pi limba ofitsială shi gramă tsi u-ufiliseashti clientul.

b) Ufilisarea a limbilor a comunitătslor tu protsedura ti stepsu achicāseashti āndreptu ti tradutsiri a protsedurāljei shi a documentilor tsi di alui parti acatsā:

- ▶ āndreptul a personāljei cari easti climatā, bāgatā ahapsi dināoarā s-lji hibā spusā pi limba tsi u-achicāseashti ti furnjia ti cari era cljimatā ica bāgatā ahapsi shi ti cafi un stepsu tsi va lj-hibā aflat cum shi ti āndrepturli a lui;
- ▶ āndreptul personili tsi partitsipeadzā tu protsedura (stipsitlu, znjiisitlu, atsel tsi da apelatsii privat, martirlji shi alti personi) a cari zburāscu limbā ofitsialā altā turlii di limba machiduneasca, su-ufiliseascā limba shi grama a lor cāndu va s-hibā āntribats la giudic, la protsedura di apelatsii, cum shi la protsedura completā la giudic;
- ▶ Obligatsii a giudiclui s-aflā tradutsiri simultanā ti tut tsi va s-spunā partitsipantsālji tu protsedura, cum shi a documentilor shi a factilor materiali;
- ▶ Obligatsii a giudiclui s-lu traducā scriatlui material tsi easti importantu ti protsedura ica importantu ti apurarea a stipsitlui;
- ▶ āndreptul a alāntori clienti shi a martirlor tu protsedura la giudic s-aibā gratis agiutor di traducātor ma s-nu u-achicāseascā ica zburāscu limba pi cari s-dutsi protsedura;
- ▶ āndreptul a bānātorlor tsi zburāscu limbā ofitsialā altā turlii di limba machiduneascā, documentili s-li da pi limba a lor ica pi limba pi cari s-dutsi protsedura;
- ▶ obligatsii a giudiclu s-li traducā documentili cari va lj-hibā dati;
- ▶ obligatsii a giudiclui calezmata, detsizilii shi alanti scriati documenti s-li pitreacā pi limba pi cari s-dutsi protsedura;
- ▶ obligatsii a giudiclui ti pitritseari a cārtsālor shi pi limba ofitsialā cari easti altā turlii di limba machiduneascā, pānā la bānātorlji tsi nu u-zburāscu shi
- ▶ āndreptu ti arcari a detsiziiljei a giudiclui cara s-aibā alatusi tu protsedurā cara s-nu hibā tinjisitā obligatsia ti tradutsiri tu tuti pārtsā.

v) Ufilisarea a limbilor a comunitătslor tu protsedurili parnitsi achicāseashti:

- ▶ āndreptu a clientilor shi a alāntor partitsipantsā tu protsedurā tsi ufilisescu altā limbā ofitsialā tsi u-zburāscu naima putsān 20% di bānātorlji tsi ca contarpunctu va li-aibā aesti obligatsii di partea a giudiclui:
 - ▶ ta s-lu urnipseascā clientul, ica altu partitsipantu tu protsedurā tsi ufiliseashti altā limbā ofitsialā tsi u-zburāscu naima putsān 20% di bānātorlji shi grama a lui shi membru a comunitatiljei tsi ca clientu ica partitsipantu tu protsedurā nu u-achicāseashti limba machiduneascā shi a ljei gramā chirilicā, ti āndreptul ti ufiliseari alishteii limbā ica ti āndreptul ta s-aibā traducātor;
 - ▶ s-li pālteascā hārgili ti tradutsirea;
 - ▶ s-lā da a clientsālor ica a alāntor partitsipantsā tu protsedura tsi ufilisescu altā limbā ofitsialā, su-ufiliseascā atsea limbā cāndu va s-aibā discusii la giudic shi cāndu va s-aibā alti actsii protsedurali la giudiclu;
 - ▶ s-lā aflā tradutsiri simultanā a partitsipantsālor pi limba a lor ti tut tsi va s-discuteadzā;
 - ▶ a partitsipantsālor tu protsedurā s-lā asigureadzā tradutsiri simultanā ma shi scriatā pi limba a lor ti documentili tsi s-ufilisescu tu chirolu ti spuneari a factilor;

- ▶ a clientsălor shi a alăntor partitsipantsă tu protsedură s-lă pitreacă calezmati, detsizii shi alti cărtsă di la giudic a curi limb di dadă easti ofitsială shi easti altă turlii di limba machidunească pi limba machidunească shi aljei gramă chirilică shi pi alantă limbă;
- ▶ s-li traducă documentili scriati pi limba a comunitatiljei concretă pi limba machidunească shi aljei gramă chirilică shi s-li pitreacă până la alantsă clientsă shi partitsipantsă tu protsedură;
- ▶ obligatsii a clientsălor shi a alăntor partitsipantsă tu protsedură a curi limbă di dadă easti ofitsială shi easti altă turlii di limba machidunească shi aljei gramă chirilică , tuti documenti tsi va li-da până la giudic s-hibă shi pi limba a lor;
- ▶ ăndreptu a clentsălor shi a alăntor partitsipantsă tu protsedura, cari suntu tsitzenj ali RM, a curi limbă di dadă nu easti limba machidunească shi aljei gramă chirilică, ma nu easti nitsi limbă ofitsială altă turlii di limba machidunească shi grama aljei ta:
 - ▶ s-hibă urnipsits ti ăndreptul ta s-poață discusiili la giudic s-li hibă prezentati pi limba alor cu agiutor di traducător;
 - ▶ s-lu arucă ăndreptul ti tradutsiri ma s-spună ca u-shtiu limba pi cari s-discuteadză tu protsedura;
 - ▶ s-ia parti la discusiili shi s-spună alti lucruri pi limba a lor shi
 - ▶ giudiclu ari obligatsii s-li păltească hărgili ti tradutsiri tu aesti protseduri.

APURARI A ȂNDREPTURLOR A MEMBRILOR A COMUNITĂȚSLOR ETNITSII

Sistemlu ti apurari a Ȃndrepturlor a membrilor a comunităȚslor, Ȃngeneral easti parti di sistemlu ti apurari a Ȃndrepturli a omlui. S-cljeamȃ apurarea a Ȃndrepturlor a membrilor a comunităȚslor easti pi idghili printsipi, tu unȃ turlii di protseduri shi di ninti a idghilor organi cum shi ti tuti alanti Ȃndrepturi fundamentali a omlui. Atsel sistemu acatsȃ apurari a Ȃndrepturlor tu protsedurili la:

- ▶ Giuditsli ordinari;
- ▶ Giudiclu constitutsional;
- ▶ Obdutsman
- ▶ Comisia constantȃ ti ancheti di la Parlamentul ali RM ti apurari a Ȃndrepturlor shi a libertatiljei a bȃnȃtorlui.

Apurarea a Ȃndrepturlor a membrilor a comunităȚslor la giuditsli ordinari s-asigureadzȃ cu printsipili urghenti shi prioriteti. Garantsii ari shi ti printsiplu ti dau niveluri tu protsedurili la giudits. Tuti detsizii di protlu nivel a giudicului ti cari ari apelatsii va s-treacȃ la revizii di ma anlul giudic. Apelatsia ti detsizia a adoilea nivel a giudicului ari actsii suspensivȃ shi devolutivȃ. Dupu ia detsizii adutsi Naima anlul giudic. Garantatȃ easti shi apurarea di la giudic

(la conflicti conducȃtoari) ti ufiliseari a nomlui la actili individuali la administratsia a statlui, cum shi la alanti institutsii tsi au competentsii publicȃ.

Apurari a Ȃndrepturlor a membrilor a comunităȚslor la Giudiclu constitutsional s-asigureadzȃ cu Ȃndreptul ti petitsii pȃnȃ la Giudiclu constitutsional totȃna cȃndu personȃ concretȃ lugurseashti ca cu vȃrnu actu individual ica cu vȃrnȃ actsii i-easti loat vȃrȃ Ȃndreptu ica libertati, tu chiro di doi mesh di dzua cȃndu i-easti dat actul individual, ica di dzua cȃndu ȃnvitsȃ ti actsia cu cari s-adrȃ loarea a Ȃndreptului, ma nu ma amȃnat di tsintsi anj di dzua cȃndu era loat. Cara s-constateadzȃ di parti a Giudicului constitutsional ca ari goadȃ pi libertatea shi Ȃndrepturli fundamentali di vȃrnu actu concretu, Giudiclu lu-arupi actul shi lu-ufiliseashti institutul turnari tu situatsia di ma ninti, a aclo iu atsea nu poati su-adarȃ, adutsi detsizii ti satisfactsii materialȃ.

Apurarea a Ȃndrepturlor a membrilor a comunităȚslor di Obdutsmanlu s-asigureadzȃ cu competentsiili a lui s-constateadzȃ ca vȃrnu organ concret ica vȃrnȃ organizatsii agudi pi vȃrnu Ȃndretu shi libertati shi ta s-ljea unȃ di aesti actsii:

- ▶ s-da propuniri la organlu ica la organizatsia difturseari a protsedurȃljei cum easti datȃ tu nomlu;

- ▶ s-da căftari la organlu ica la organizatsia ta su-dănăsească ti vămă chiro realizarea a actului;
- ▶ s-da propuniri ti ahurheari protsedură ti distsiplină a personăljei tsi lucrează tu atsel organ ica organizatsii;
- ▶ s-da căftari la procurorlu competentu ti ahurheari protsedură ta s-constatează responsabilitati ti stepsu shi
- ▶ S-da propuniri a organilor/organizatsiilor ma bun s-lucrează shi ma bun s-poartă cu clientsălji.

Ghini ma, Amandmanlu XI di Constitutsia ali RM I-da ma mari competentsii a Obdutsmanlui cu actsentu pi a lui ahorghea apurari ti:

- ▶ Printsiplu ti nidiscriminari shi
- ▶ Idghea protsentu a membrilor a comunitătslor tu organili a statlui, organili a condutsirăljei locală shi tu institutsiili publitsi tsi cu Nomlu ti Obdutsman s-realizează cu:
 - ▶ dari documentu până la Obdutsmanlu di personi cari tinjisiră ca lă suntu aguditi ändrepturli dati cu Constitutsia shi cu nomlu ica printsipili ti nidiscriminari shi idghea protsentu ti membrilj a comunitătslor tu organili a statlui, organili a condutsirăljei locală shi institutsiili publitsi (articulu 13);
 - ▶ dari mindueari di la Obdutsmanlu ti ändrepturli constitutsionali shi a nomlui ica ti printsipili ti nidiscriminari shi idghea protsentu ti membrilj a comunitătslor tu organili a statlui, tu organili a condutsirăljei locală shi institutsiili publitsi, ti tema tsi easti tu protsedură fără diferentsă di turlia shi nivelu a protsedurăljei tsi s-dutsi la organili a condutsirăljei a statlui shi di alti organi shi organizatsii tsi lucrează lucru public (articulu 28)
 - ▶ Obdutsmanlu dipriună s-facă controlă pi situatsia cu ändrepturli constitutsionali shi a nomlui, ica printsipili ti nidiscriminari shi idghea protsentu ti membrilj a comunitătslor tu organili a statlui, condutsirea locală shi institutsiili publitsi;
 - ▶ vizitari shi videari tu organili a condutsirăljei a statlui shi tu alti organi shi organizatsii tsi lucrează lucru public (articulu 29);
 - ▶ fundari shi organizari sectori di partea a Obdutsmanlui ti ma eficasă apurari a ändrepturor a bănătorlor tu născănti sferi shi
 - ▶ dupu consultatsii cu reprezentantsă relevantsă a comunitătslor, s-da propuniri ti membri tu Comiteltu ti relatsii anamisa di comunitătsli cara s-nu aibă deputats di vără comunitati.

Apurari a ändrepturor shi a libertatiljei a membrilor a comunitătslor di Comisia permanentă ti ancheti la Parlamnetul ti apurari a ändrepturor shi a libertatiljei s-realizează cu situatsia reală ca bază ti ahurheari protsedură ti constatare responsabilitati ti personili cu functsii publică.

Tu soni, cu bitisarea a yitriilor iuristsi a nomuror di acasă, realizarea shi apurarea a ändrepturor poati s-caftă la Giudiclu European ti ändrepturli a omlui di la Consiliulu european.

CONCLUZII

- ▶ Sistemul actual de garantare a drepturilor a bășătorlor tsi lă pricad a comunitătslor tu RM achicăseashti dau niveluri, ghegeneral shi ahorghea.
- ▶ Ashitsi, ăndrepturli a bășătorlor tsi lă priced a comunitătslor suntu parti di ăndrepturli shi libertatea a omlui, ma shi contseptu ahorghea multu ma diferentu di contseptul ti egalitatea a tutălor shi a cafilui un ninti di Constitutsia shi nomurli.
- ▶ Formularea "ăndrepturli a bășătorlor tsi lă pricad a comunitătslor" tsi easti data tu amandmanili di Constitutsia di la anlu 2001, manifesteadză continuitet cu atsea tsi era data tu Constitutsia di la anlu 1991 "ăndrepturli a membrilor a natsionalitătslor", cu actsentu pi dimenzia individuală, a nu colectivă, ti ăndrepturli a minoritătslor. Ăndrepturli li-poartă personi, individui, tsicara ca naima marea parti di aesti ăndrepturli pot s-practicheadză tu colectiv, tu interactsii cu alti individui tsi ămpartă cultură identică.
- ▶ Maca cu Constitutsia di la anlu 1991 s-afirmă modelu integrativ ali Europa ti apurari a ăndrepturlor a natsionalitătslor, amandmanili di la anlu 2001 afirmeadză un model machidunescu, concret shi spetsific ti unic egzamplu ti stat multicultural tu reghionlu di ma largu.
- ▶ Scupo fundamental a modelui machidunescu easti tsăneari a integritetlu a statlui, tu idghu chiro shi ma analtu nivel a ăndrepturlor a bășătorlor tsi lă pricad a comunitătslor shi atsea pi un naima analtu nivel tsi easti prividzut cu documentili internatsionali ti apurari a ăndrepturli a omlui/ ăndrepturli minoritătslor.
- ▶ Băgarea alăshtui cadur iuristic easti rezultat di greu, shi protses contraverzu tu conditsii di conflictu, cu mari influentsă di partea a SUA shi UE.
- ▶ Di constituarea ali RM ca independentu stat până ază, dipriună easti dishchljis ti monitoring di la tuti mehanizmi internatsionali ti controlă shi ti aprucheari a remarchilor tsi i-li da.

